

معرفی تذکره همیشه بهار*

زییر احمد «قمر»*

اهمیت ادبی، تاریخی و انتقادی تذکره‌ها مسلم است. اگر تذکره نبود کتابهای تاریخی مستند راجع به شعر و سخن شرق که برای ما مایه فخر و مباهات است هرگز بوجود نمی‌آمدند. بنابراین امروز هم صاحبان ذوق ادب و تحقیق، تذکره‌ها را می‌خوانند؛ و شعر دوره‌های مختلف را مورد بررسی و شناسایی قرار می‌دهند.

تذکره‌های قدیم بیشتر به شکل مخطوطات‌اند. محققین با زحمت زیاد نسخه‌های متفاوت یک موضوع را بدست می‌آورند و برای تصحیح و چاپ آن اقدام می‌نمایند. به این صورت کار مشکل تدوین انجام می‌یابد. تذکره، فاقد نگارش حالات شعرا بر اصول نقد کامل می‌باشد. بیشتر حالات از دیگران شنیده و نقل گردیده که اکثراً مبتنی بر واقعیت نیست. چندی از تذکره‌های پیشین مأخوذاند چندی با مشاهدات تذکره‌نگار منطبق هستند که از تعصبات و تحفظات شخصی و تعلقات ذاتی خالی نیستند علی‌رغم آن، تذکره برای ثبت تاریخ شعر و ادب، منابع قابل رجوع محققان می‌باشد. البته در آغاز

---

*- تألیف کشتن چند اخلاص.

*- استاد و رئیس بخش فارسی دانشگاه بهار - مظفرپور بهار هند.

برای تذکره شواهد دستاویزی وجود نداشت و محکی هم مانند علم اسماء الرجال که محدثین کرام وضع کرده بودند، نبود. و از تذکره‌نگاران انتظار این چنین محنت و سعی نمی‌رفت.

تذکره برابر با کتابهای انتقادی نیست ولی در آن موادی برای نقد موجود است. وقتی که تذکره بوجود آمد در نقد و نظر مقام ثانوی داشت. نخستین قصد تذکره این بود که حالات شعرای معاصرین و گذشته را گردآوری کند ضمناً نمونه کلام و نقد کلام ایشان را تذکره‌نگاران طبق ذوق خود نگاشتند.

چنانکه می‌دانیم زبان فارسی چند صد سال زبان رایج و رسمی شبه قاره بوده است. علما و نویسندگان برای اظهار عواطف و احساسات درونی زبان فارسی را وسیله قرار دادند و این زبان در رشته‌های مختلف نفوذی درخور توجه و چشمگیر داشت. تذکره شعرای فارسی یکی از مهمترین اسناد گستره زبان و ادب فارسی در هند است. نخستین تذکره فارسی لباب الالباب را محمد عوفی در هند نوشته بعد از آن تعدادی کتابهای تذکره که در هند نوشته شد عبارتند از:

لطایف الخیال؛ تألیف شیخ مفید محمد بن عارف شیرازی.

کلمات الشعرا؛ تألیف محمد افضل سرخوش.

مرآة الخیال؛ تألیف مظهر خان لود.

سفینه بی‌خبر؛ تألیف عظمت الله بی‌خبر.

ید بیضا؛ تألیف میر غلام علی آزاد بلگرامی.

تذکره ندرت؛ تألیف علی فطرت عطاء الله قدرت.

گلدسته عبدالوهاب؛ تألیف عبدالوهاب عالمگیری.

بهارستان سخن؛ تألیف میر عبدالرزاق صمصام‌الدوله.

ریاض الشعرا؛ تألیف علی قلی خان داغستانی.

منتخب الاشعار؛ تألیف میرزا کاظم.

منتخب حاکم؛ تألیف حاکم لاهوری.

تذکره بی نظیر؛ تألیف عبدالوهاب افتخار.

خزانه عامره؛ تألیف میر غلام علی آزاد بلگرامی.

نشتر عشق؛ تألیف حسین قلی خان.

نگارستان سخن؛ تألیف سید نورالحسن.

اختر تابان؛ تألیف ابوالقاسم محتشم.

هر چند زبان فارسی بیشتر در میان مسلمانان منطقه رواج و رونق داشت، اما این زبان برای اراییه مفاهیم و انتقال اندیشه‌ها و آرای مختلف در میان هندوان نیز نفوذ داشت. آثار گرانمایه در رشته‌های مختلف نگارش یافته که شمار آن از صدها فزون است. در اینجا به ذکر چند نمونه از کتابهای تذکره اکتفا می‌نمایم.

انیس العاشقین از مهاراجه رتن سنگه بهادر متخلص به زخمی لکهنوی.

تذکره سرور از لاله هیبت پرشاد متخلص به سرور.

تذکره وارسته از سیالکوتی مل وارسته لاهوری.

جامع الفوائد یا انتخاب مجمع النفایس از کهرک پت رای کایست.

جواهر زواهر از رای لچهمی نراین شفیق اورنگ‌آبادی.

حدیقہ عشرت از کنور درگا پرشاد سندیلوی.

حدیقہ ہندی از بهگوان داس ہندی.

سفینہ خوشگو از بندرابن داس خوشگو.

رسالہ برہمن از چندربہان برہمن.

ریاض العارفین از منشی آفتاب رای لکهنوی.

انیس الاحبا از موهن لعل انیس لکهنوی.

سفینة الشوق از رای منکہ رای شاہجہان‌آبادی متخلص بہ شوق.

سفینہ عشرت از دوارکا داس متخلص بہ عشرت.

شام غریبان از رای لچهمی نراین شفیق اورنگ‌آبادی.

عیارالشعرا از خوب چند ذکا.

گل رعنا از رای لچهمی نراین شفیق اورنگ‌آبادی که فصل دوم آن را به شعرای هندو اختصاص داد. و بالاخره همیشه بهار که از جمله تذکره‌های شاعران فارسی است که یک هندو بنام کشن چند اخلاص فراهم آورده و در آن پارسی‌سرایان هند اعم از مسلمان و هندو را معرفی و گزیده آثارشان را آورده است:

کشن چند اخلاص

نام اخلاص را همه تذکره‌نویسان، کشن چند، نوشته و تخلص وی را اخلاص گفته‌اند. میر عبدالحی تابان یکی از معاصرین اخلاص در پایان یک غزل اردو دارای ردیف اخلاص چنین نوشته:

”سخن مین اونکی محبت کی بو هی تابان

رکھی هین تب کشن چند جیوسی هم اخلاص“

درباره سال تولد وی هیچ یک از کتب تذکره و تاریخی نشانی نمی‌دهند ولی از مطالعه کتب تذکره برمی‌آید که وی در اوایل قرن دوازدهم هجری تولد یافت. مولد اخلاص دهلی بود و از نظر نسب با کھتری میهره که در سلطنت تیموریان هند جایگاه شایانی داشتند تعلق می‌داشت. پدرش اچل داس بود که مشرب درویشی داشت چنانکه منزل وی مرکز علما و فضلا گردیده بود و غالباً در صحبت فقرای صاحب کمال بسر می‌برد.

اخلاص در سایه تربیت پدر کسب علوم عقلی و نقلی کرد و از مردمان که دارای عقیده‌ها و نظرهای مختلف بودند تاثیر پذیرفت و بر اثر معاشرت با مسلمانان و بزرگان و فقهای دین مبین وسعت مشرب پیدا کرده و از تنگنای تعصب مذهبی بیرون آمد.

بعد از آن که پدرش فوت کرد اخلاص به سخن‌سنجی مایل گردید و در شاعری به شاگردی شاعر هنرمند، میرزا عبدالغنی بیگ قبول کشمیری، که در شمار شاگردان ارشد میرزا داراب جويا، بود علاقه جست. قبول، که اصلاً بدخشانی بود و از اعزه ملا بدخشانی بوده، در کشمیر تولد یافت و در آغاز شاگرد قاسم خان قاسم بود.

اخلاص در شعر از دیگر استادان کامل نیز تمتع برداشته. عموم تذکره‌نویسان سال فوت اخلاص را ذکر ننموده اما همه بر این اتفاق دارند که او در زمان احمد شاه (۱۱۶۷-۱۱۶۰ هـ.) جان به جان آفرین سپرد.

اخلاص از پارسی‌سرایان فاضل بود چنانکه دیگران برای درستی اشعار به او مراجعه می‌کردند. اودی بهان بهار در شرح‌حال اخلاص می‌نویسد:

”مانند تخلص خود رنگین طبع است و مضامین تازه را بجدوت طبع در الفاظ بلند ادا می‌سازد و زبان شعر درست دارد و در عالم اخلاص و آشنایی‌ها عديم البدل است خدا سلامت دارد و کسب علم شعر از راقم این کلمات نموده، یا همیشه بهار“.

تذکره همیشه بهار

این تذکره در شمار تذکره‌های غیر اصیل می‌آید و مشتمل است بر احوال و آثار سبید و چهل شاعر به ترتیب الفبا از روی حرف اول اسم یا تخلص شاعر از میر الهی آغاز شده به احمدیار خان یکتا تمام می‌شود و شامل شعری است که در عهد اکبر پادشاه و جهانگیر و شاهجهان و اورنگ‌زیب و محمد شاه بودند. فهرست اسامی شعرا بدین قرار است:

الف - ۴۳، ب - ۱۸، ت - ۱۳، ث - ۵، چ - ۱۲، ح - ۱۷، خ - ۷، د - ۴، ذ - ۱،
ر - ۲۱، ز - ۳، س - ۳۲، ش - ۱۸، ص - ۱۲، ض - ۱، ط - ۷، ظ - ۱، ع - ۲۲،

غ - ۵، ف - ۱۶، ق - ۹، ک - ۹، ل - ۱، م - ۳۰، ن - ۱۸، و - ۷، ه - ۲، ی - ۴
 = ۳۴۰.

شرح حال شعرائی که مؤلف در این تذکره آورده است اکثر از خود مؤلف است و بعضی را از جای دیگر نقل کرده است چون اکثر شعرای این تذکره معاصر مؤلف بودند و مؤلف آنان را دیده یا با آنان آشنایی داشته بنابراین بیانات و اظهارات وی درباره آنان قرین اعتبار و اعتماد می باشد اما مؤلف از این موقعیت و فرصت به نحو خوبی استفاده نکرده و در ذیل شرح حال شعرا را نیاورده است و بجای آن به نوشتن حکایات نامعتبر و بی ارزش پرداخته است.

اکثر بیانات وی درباره شخصیت شعرا مختصر است چنانکه سیرتشان نیز واضح نمی شود.

انتخاب اشعار یک امر خیلی مهم می باشد در انتخاب استعداد و قریحه مخصوص لازم است و بدون این هنر کار انتخاب مشکل می گردد.

کشن چند اخلاص به سوی این امر بیشتر توجه نموده ولی انتخاب اشعار در این تذکره غالباً خوب نیست از این انتخاب مقام و پایه ادبی و تشخیص سبک و سیاق سخن ایشان بر خواننده روشن نمی گردد از این ظاهر می شود که تذکره نگار از آن ذوق مخصوص که باید می داشت، کمتر بهره داشته است.

در زمره شعرای هند بیدل و عرفی دارای روش مخصوصی بودند. از حیث فکر و معنی کلامشان متباین می باشد ولی از اشعارشان که اخلاص انتخاب نموده، اقتباس سبک ایشان محال است.

بیدل:

تواضع پیش سازد خصم ازو ایمن مشو بیدل   به خونبری شود چالاک شمشیری که خم دارد
 عرفی:

من بلبل بهشتم اما درین گلستان   در روز بد نهادم بنیاد آشیان را

و نظایر اینها اخلاص از قریحه انتقادی بهره خوب نداشت در این تذکره روش نقد کمتر بکار آمده و اگر گاهی سبک شعر را تحت بررسی قرار داده در تتبع روش پیشینیان و معاصرین بوده و به کلمات تحریفی اکتفا نموده درباره شوکت بخارایی می‌نویسد: "همچو او سخنوری صاحب فطرت و معنی آفرین عالی قدرت تا حال به عرصه شهود نیامده" یا درباره عتابی نوشته "در معنی‌یابی و خوش فکری یگانه عصر خود بود" در ذیل شرح حال شعرای زیر ذکر کرده که میرزا عبدالغنی بیگ قبول استاد آنها بوده، آزاد، اشتیاق، تمکین، جامع، حشمت، راضی، علی قلی خان، گرامی، محترم، نزهت، ولی.

در ذیل شرح حال بعضی از شعرا کلمات توضیحی قبل از اسم با تخلص آورده که در وزن یا اسم یا تخلص برابر است یا علاقه جناس دارد.

الهی - مظهر فیض نامتاهی میر الهی.

اجلاس - حقایق و معارف شناس اجل داس.

ملا شاه - حقایق و معارف آگاه ملا شاه و نظایر اینها.

مؤلف اسامی ماخذ و منابع خود را در دیباچه یا خاتمه کتاب یادآوری نکرده است ولی از محتویات کتاب معلوم می‌شود که وی از کتابهای تذکره و تاریخی که پیش از او نوشته بود استفاده کرده چنانکه از تطابق و مقایسه بیانات کشتن چند اخلاص با بیانات دیگر نویسندگان روشن می‌شود که مؤلف تذکره‌های کلمات الشعرا سرخوش، تذکره نصرآبادی، مرآة الخیال و کتب تاریخی مانند اقبال‌نامه جهانگیری و طبقات شاهجهانی و غیره را سرمشق خود قرار داده.

قرن یازدهم و دوازدهم هجری دوره تکامل زبان و ادبیات فارسی در هند است شعرای بزرگ مانند بیدل، آرزو، قبول و نویسندگان درجه اول مانند سرخوش، خوشگو، علی قلی واله بر اثر اختلاط با زبان و ادب هندی یک نهضتی نوینی را رواج دادند که به نام سبک هندی معروف است از یک طرف لفاظی و عبارت‌پردازی جای ایجاز را

گرفته و از طرف دیگر استعمال صنایع لفظی از قبیل جناس و مراعات النظیر و صنایع معنوی مانند ایهام، استعاره و کنایه و مجاز و تشبیه بی حد و قید معمول گردید. اخلاص نیز تحت تأثیر روش مزبور همین روش را شعار ورزیده. سبک انشای مؤلف در مقدمه کتاب مصنوع است و گاهی نثر مسجع را نیز بکار برده است.

رویهم رفته، این تذکره از حیث اصالت مطالب بسیار مهم است زیرا که در این تذکره شرح حال بسیاری از شعرای معاصر را که ذکرشان در تذکره‌های دیگر نیامده شامل گردیده است. مؤلف با اکثر شعرا ملاقات نموده و بیشتر اطلاعات را از روی علم خود آورده است چون با بسیاری از شعرا که معاصر او بودند از نزدیک آشنایی داشته بنابراین بیانات وی درباره ایشان مورد اطمینان و با ارزش می‌باشد.

از اینرو در اغلب تذکره‌های فارسی که بعد از آن نوشته شده تذکره‌نگاران از همیشه بهار استفاده نموده‌اند.

مانند تذکره بی نظیر، خزانه عامره، گل رعنا، نشتر عشق، نگارستان سخن و اختر تابان و غیره.

* * *